

تاریخ دریافت: ۱۳۹۷/۵/۱۵

فصل نامه علمی - پژوهشی مشرق موعود
سال دوازدهم، شماره ۴۷، پاییز ۱۳۹۷

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۷/۷/۱۷

ژئوپلیتیک جامعه شیعی در آموزه‌های فرهنگی - سیاسی صادقین علیهم‌السلام در عصر غیبت براساس الگوی راهبردی (swot)

سیدابراهیم معصومی^۱
غلامرضا بهروزی لک^۲

چکیده

مقاله حاضر براساس چارچوب (swot) قوت - ضعف و فرصت - تهدید، راهبردهای سیاسی ارائه شده توسط امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام برای جامعه شیعی عصر غیبت مورد بررسی قرار داده است. در ابتدا با استفاده از روش سوات، محیط سیاسی داخلی و خارجی عصر صادقین علیهم‌السلام ذکر شده است. محیط داخلی جامعه شیعی از لحاظ قوت (S) مانند: تشکیل مکتب علمی، گسترش جغرافیای تشیع و وضعیت فرهنگی جامعه شیعی و ضعف (W) مانند: ضعف اقتصادی شیعیان، وضعیت خفقان سیاسی - اجتماعی حاکم بر شیعیان، انشعاب و پیدایش فرقه‌های شیعی و قیام زید و فرزندش یحیی، سپس محیط خارجی جامعه شیعیان از لحاظ فرصت (O) مانند: درگیری امویان و عباسیان، تاسیس حکومت عباسیان و رفع ممنوعیت حدیث و تهدید (t) مانند: جریان‌های فکری سیاسی عصر صادقین علیهم‌السلام، رواج احادیث ساختگی و مجعول و عملکردهای حکومت‌های وقت می‌باشد. در آخر نیز بر اساس الگوی ضعف - فرصت (WO) راهبردهای: مدارا، دعا و انتظار فرج و بر اساس الگوی قوت - فرصت (SO) راهبردهای: کمال تعلیمی دین، حکومت

۱. دانشجوی دکتری انقلاب اسلامی دانشگاه معارف و پژوهشگر گروه مطالعات راهبردی مجمع جهانی اهل بیت علیهم‌السلام قم

(نویسنده مسئول) (masoumi2828@gmail.com).

۲. دانشیار دانشگاه باقرالعلوم علیه‌السلام قم.

غیر معصوم (ولایت فقیه)، تولی و زنده نگهداشتن عاشورا ارائه شده است.

واژگان کلیدی

امام صادق علیه السلام و امام باقر علیه السلام، راهبردهای سیاسی، فرهنگی، عصر غیبت، جامعه شیعی.

مقدمه

بعد از دوره پیامبر صلی الله علیه و آله جامعه اسلامی به دلیل بحران جانشینی نتوانست در مسیر اصلی ادامه یابد و رهبری امت اسلامی در میان امویان و عباسیان مصادره گردید و امامان معصوم علیهم السلام که به حق شایسته خلافت بعد از ایشان بودند از صحنه سیاسی جامعه اسلامی کنار زده شدند، بعد از شهادت امام حسین علیه السلام حاکمیت موجود، از حضور ائمه علیهم السلام در جامعه احساس خطر کرد لذا برای حفظ حکومت خود، امامان معصوم و جامع شیعی را در تنگناهای شدید قرار دادند تا جائی که ائمه علیهم السلام برای حفظ هویت و بقای شیعیان، آنها را امر به تاکتیک تقیه و اختفای اسرار می نمودند و مبارزه با حاکمیت جور را در اشکال غیرعلنی هدایت می کردند در این میان، امام باقر و امام صادق علیهم السلام در برهه خاصی از حاکمیت سیاسی، گذر از امویان به عباسیان حضور داشتند که این برهه هم تهدیدها و هم فرصت های خاصی را برای شیعه ایجاد کرده بود و ایشان با وجود مشکلات و سختی های فراوان، با ارائه رهیافت ها و استراتژی های متفاوتی سعی کردند شیعیان را از این پیچ خطرناک تاریخی عبور داده تا حیات آنها را در جامعه ای که شیعه جایگاهی نداشت حفظ نمایند. این نوشتار بر این باور است که در آن شرایط سیاسی که عرصه بر مکتب اهل بیت علیهم السلام تنگ شده بود، برای برون رفت از وضعیت خفقان آن روز شیعه نیازمند راهبردهای کارآمد بود و ائمه علیهم السلام بهترین راهبردها را ارائه کردند، برای تبیین این راهبردها بر پایه چارچوب - روش سوات¹ شرایط سیاسی تحلیل و ضرورت و اهمیت رهبردهای برون رفت از آن شرایط را بیان کرده ایم. اما مقصود از راهبردها در فرآیند دستیابی به اهداف، مهمترین عناصر کلیدی هستند که به منزله پل ارتباطی تلقی می شوند. راهبردها، جامعه را از وضع موجود به وضع مطلوب می رسانند و با سامان دادن به روش های دستیابی و تاکتیک های حرکت، شکاف بین اهداف و تاکتیک ها را پر می کنند. برخی از محققان آن را به معنای علم و فن توسعه و کاربرد قدرت سیاسی، اقتصادی، فرهنگی و نظامی یک ملت به هنگام صلح و جنگ به منظور تأمین حداکثر پشتیبانی از سیاست های ملی و افزایش احتمال

1. swot metode

پیروزی و تقلیل احتمال شکست تعریف کرده‌اند. (روشندل، ۱۳۷۰: ۲۴۲-۲۳۵). گاهی راهبرد با رویکردهای معرفتی در حوزه دانش، هنر یا فن خاص تعریف شده است و گاهی فراخ‌تر از رویکردهای خاص در معنایی جامع، به مجموعه ظرفیت‌های سامان داده شده‌ای از دانش، هنر و فن در به کارگیری فرصت‌ها و ظرفیت‌های یک ملت برای تأمین اهداف سیاسی آن، استعمال شده است.

روش تحقیق

گروه‌ها و سازمان‌های مختلف برای حفظ موجودیت خود با اتخاذ بهترین و دقیق‌ترین نقشه‌ها و تصمیم‌ها اهداف خود را دنبال می‌کنند. آنها با بررسی و شناسایی عوامل درونی مانند: نقاط قوت و ضعف و عوامل بیرونی مانند: فرصت و تهدید، راهکار و راهبردهای مناسب و دقیق برای برون رفت از وضعیت موجود جهت رسیدن به وضعیت مطلوب ارائه می‌کنند. نظریه راهبرد سوات (SWOT) برای اولین بار در سال ۱۹۵۰ مطرح شد. این روش در همان دهه به دلیل موفقیت‌هایی که کسب کرد به عنوان بهترین ابزار مدیریت معرفی و شناخته شد. (پیرس، رابینسون، ۱۳۸۰ش: ۲۷۰) در این روش، ابتدا اهداف و رسالت سازمان یا گروه مشخص شده سپس در گام بعدی، متناسب با محیط و شرایط آن سازمان یا گروه، برای آن استراتژی طراحی می‌شود. این مقاله با استفاده از روش مذکور در مرحله اول به تجزیه تحلیل محیط‌های داخلی (جامعه شیعی) و خارجی (جامعه غیر شیعی) پرداخته و در مرحله دوم راهبردهای مورد نظر را ارائه می‌کند.

شکل: نمایش ماتریس‌های مورد استفاده در روش تحلیل SWOT محیط داخلی

فهرست ضعف‌ها (W)	فهرست قوت‌ها (S)	عوامل استراتژیک
استراتژی‌های WO	استراتژی‌های SO	فهرست فرصت‌ها (O)
استراتژی‌های TW	استراتژی‌های ST	فهرست تهدیدها (T)

شکل: نمایش ماتریس‌های مورد استفاده در روش تحلیل SWOT محیط خارجی

		محیط داخلی	
	عوامل استراتژیک	W (ضعف)	S (قوت)
محیط خارجی	O (فرصت)	wo	so
	T (تهدید)	wt	st

شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی عصر امام باقر و امام صادق علیهما السلام

در این بخش شرایط سیاسی، فرهنگی و اجتماعی شیعیان در عصر امام باقر و امام صادق علیهما السلام به لحاظ درونی (قوت-ضعف) و بیرونی (فرصت-تهدید) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

ویژگی‌های محیط درونی جامعه شیعی

شیعیان در محیط درونی خود دارای نقاط قوت و ضعف مختلفی بودند که براساس آن نقش شیعیان را در جامعه رقم می‌زد، نوشتار حاضر درصدد است نقاط قوت و ضعف را مورد بررسی قرار دهد:

نقاط قوت (Strength) (s)

نقطه قوت عبارت است از توانایی‌هایی که یک سیستم از آن برخوردار است و به وسیله آن می‌تواند نسبت به محیط خارج و رقبای خود برتری داشته باشد. در این بخش تلاش می‌شود نقاط قوت جامعه شیعی در دوران امام باقر و امام صادق علیهما السلام مورد بررسی قرار گیرد.

۱. تشکیل مکتب علمی

امام باقر و امام صادق علیهما السلام، با استفاده از شرایط خاص سیاسی جامعه آن روز، و با توجه به جایگاه علمی که داشتند پایه‌گذاران بزرگ‌ترین نهضت علمی در عصر تاریخ شدند و مکتب علمی در ابعاد مختلف عقلی و نقلی تشکیل داده و به تعلیم و تربیت دانشمندان مختلف پرداختند. در محفل علمی ایشان افرادی چون: محمد بن مسلم، جابر جعفی، زرارۀ بن اعین، ابوبصیر الاسدی، فضیل بن یسار، محمد بن مسلم الطائفی، برید بن معاویة العجلی، هشام بن حکم، مؤمن الطاق، مفضل بن عمر جعفی و... را می‌توان نام برد. (ابن شهر آشوب، ۱۳۹۷ق: ۲۱۱؛ ذهبی، ۱۴۱۹ق: ج ۱، ۱۶۶؛ مجلسی، ج ۱، ۳۳۲؛ خویی، ج ۴، ۱۵۱)

۲. گسترش جغرافیای تشیع

هسته اولیه شیعیان در عربستان شکل گرفت و تا پایان قرن نخست هجری بیشترین فعالیت آنها در مکه و مدینه و چند شهر دیگر عراق بود؛ البته معارف اصیل تشیع تا حدودی به سایر بلاد اسلامی راه یافته بود. در این میان کوفه در رشد و گسترش تشیع سهم قابل ملاحظه‌ای داشته است و دلیل عمده تشیع و رشد آن در کوفه، وجود حضرت علی علیه السلام در دوره خلافتش در این شهر بوده؛ همچنین شهر «بصره» که پس از اسلام در حدود سال ۱۵ ه.ق. پدید آمد. همچنین در منابع مختلف تاریخی، از حضور شیعیان در مدائن از دهه‌های نخست تاریخ

اسلام سخن گفته شده است (میرسلیم و حداد عادل، ۱۳۷۸ ش: ج ۳، ۴۷۲؛ مسعودی، ۱۳۶۷ ش: ج ۱، ۶۶۳؛ طبری، ۱۹۸۷ م: ج ۴، ۳۴۵؛ مقدسی، ۱۴۰۸: ۲۹۳). مصر نیز یکی از مهم‌ترین سرزمین‌های اسلامی است که در سال ۲۰ به دست مسلمانان فتح شد. مورخین بر این باور هستند که همزمان با ورود اسلام به مصر، تشیع نیز وارد این حیطه جغرافیایی شده است. (مقریزی، ۱۴۱۸ ق: ج ۱، ۸۱۵) همچنین در نیمه دوم قرن اول هجری در گرایش برخی از ایرانیان، خصوصاً مردم خراسان، به تشیع گزارش شده است (الحموی، ۱۹۹۰ م: ج ۲، ۳۵۲؛ قمی، ۱۳۶۱: ۲۴۰؛ طبری، ۱۹۸۷ م: ج ۴، ۳۴۵؛ فلوتن، ۱۳۲۵: ۱۱۳؛ خطیب، ۱۳۵۷: ۱۳۱).

۳. وضعیت فرهنگی جامعه شیعی

بعد از پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) و تثبیت خلافت در خاندان امویان، اقداماتی برای محدود کردن اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در جامعه اسلامی و جاهل نگه داشتن مردم انجام گرفت. این اعمال باعث افول وضعیت فرهنگی جهان اسلام شد (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۴۶، ۳۲۸؛ ابن شهر آشوب، ۱۳۹۷ ق: ج ۴، ۲۰۰؛ مرتضی عاملی، ۱۴۰۹ ق: ج ۱، ۸۰)، در این میان برجسته‌ترین شاخصه رفتاری شیعیان در عصر رهبری امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) که مانند دوران دیگر ائمه، نیز به عنوان فرهنگ رفتاری مذهبی تلقی می‌شد؛ تبعیت از امامان معصوم بود، طوری که می‌توان آن را به عنوان فرهنگ تشیع تلقی کرد. البته ولایت‌پذیری شیعیان بر اساس شناخت صحیح آن بزرگواران به عنوان رهبر، از سوی شیعیان بود. چون در نظام تشیع، مسأله شناخت امامت مجرای شناخت خداوند نیز هست. البته در این بین، افرادی از شیعیان بودند که با ایشان مخالفت می‌کردند. (یعقوبی، ۱۳۷۳ ش: ج ۳، ۶۶؛ کلینی، ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۱۸؛ محمدجعفری، ۱۳۷۳: ۳۴۸)

نقطه ضعف (Weakness) (w)

در این بخش نقاط ضعف جامعه شیعی در دوران امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) مورد بررسی قرار گیرد.

ضعف اقتصادی شیعیان

شیعیان از بسیاری فرصت‌ها، که غیر شیعیان می‌توانستند بهره‌مند شوند، محروم بودند. همچنین امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) نیز آنان را از هرگونه همکاری و اشتغال به کارهایی که به گونه‌ای همکاری با حکومت جور شمرده می‌شد، منع کرده بودند. لذا شیعیان، از فرصت‌های شغلی آزاد که کمتر به حکومت مربوط می‌شد، همچون تجارت، صرافی و کارهای خدماتی و...

استفاده می‌کردند. شیعیان از لحاظ مالی و زندگی در یک طبقه نبودند برخی از شیعیان ثروتمند بودند. افرادی که زکات می‌پرداختند از زمره شیعیان ثروتمند بودند. (طوسی ۱۴۱۰ق: ج ۴، ۹۶؛ الحموی، ۱۹۹۰م: ج ۵، ۷۵؛ خوبی، ۱۳۷۲ش: ج ۲، ۷۲ و ۱۵۷ و ج ۱، ۲۳۰، ۶۱ و ج ۸، ۳۳؛ زبیدی، ۱۹۷۰م: ۲۰۴؛ کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۳، ۵۵۵) همچنین فقر نیز در میان شیعیان عمومیت داشت. برخی از محققین در مورد فقر شیعه می‌گویند:

تصادفی نیست اصحابی که بر جانشینی و خلافت امام علی علیه السلام اصرار می‌ورزیدند، متعلق به اکثریت فقیر بودند یا از کسانی بودند که چون مال و مکتب بر آنها عرضه شد، آن را نپذیرفتند. اساساً نیروهایی را که تحت لوای تشیع مبارزه کرده‌اند، یک رشته به هم مرتبط می‌سازد و آن عامل، فقر اقتصادی و فقدان ثروت است (العلوی، ۱۳۷۶: ۲۱؛ شیخ مفید، ج ۲، ۱۶۶؛ شیخ طوسی، ۱۳۴۸ق: ۳۳۸).

وضعیت خفقان سیاسی - اجتماعی حاکم بر شیعیان

بعد از واقعه کربلا و اقدام حکومت وقت در به شهادت رساندن امام حسین علیه السلام و به اسارت بردن خاندان اهل بیت علیهم السلام، خفقان سنگینی بر جهان اسلام سایه افکند؛ اگرچه با قیام‌هایی مانند قیام توابعین، قیام مختار و ... جرقه امید در آن خفقان بود ولی با سرکوب شدید آنان، این جرقه امید محو شد. فشاری که از ناحیه اموی‌ها بر شیعه اعمال می‌شد جز در دو سال حکومت عمر بن عبد العزیز - از ۹۹ تا ۱۰۱ - در تمام دوران حکومت آنان به شدت ادامه داشت. (ابن ابی‌الحدید، ۱۴۲۱ق: ج ۱۱، ۴۴؛ مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۶، ۳۶۰) بعد از این که عباسیان با شعار «الرضا من آل محمد» بر مسند خلافت تکیه زدند، در دوران حکومت منصور عباسی، شدیدترین فشارها بر شیعیان اعمال شد. به طوری که اصحاب امام علیه السلام به منظور صیانت خود از گزند منصور، به تقیه روی آوردند. همچنین سفارش‌های مکرر امام صادق علیه السلام بر تقیه، خود دلیل آشکاری بر وجود چنین فشار سیاسی بود. خطر هجوم بر شیعه چنان نزدیک بود که امام برای حفظ آنان ترک تقیه را مساوی ترک نماز اعلام فرمود. (زبیدی، ۱۹۷۰م: ۲۰۴؛ البرقی، ۱۳۷۱ش: ۱۱۹؛ جعفریان، ۱۳۸۱ش: ۲۸۳-۲۸۱؛ حر عاملی، ۱۳۲۳ق: ج ۹، ۴۶۵).

انشعاب و پیدایش فرقه‌های شیعی

شیعیان بعد از عاشورا به چند گروه تقسیم شدند: گروه اول امامیه به رهبری امام باقر علیه السلام و امام صادق علیه السلام بود. گروه دوم زیدیه است، که بعد از شهادت زید فرزند امام سجاد علیه السلام، (طبری، ۱۳۷۱ش: ج ۳، ۲۰۵-۲۰۸) فرزندش یحیی را به عنوان رهبر زیدیان برگزیدند. (محری، ۱۳۸۲ش: ۱۵۰-۱۵۱) گروه سوم، حسینیان به رهبری عبدالله محض از فرزندان حسن

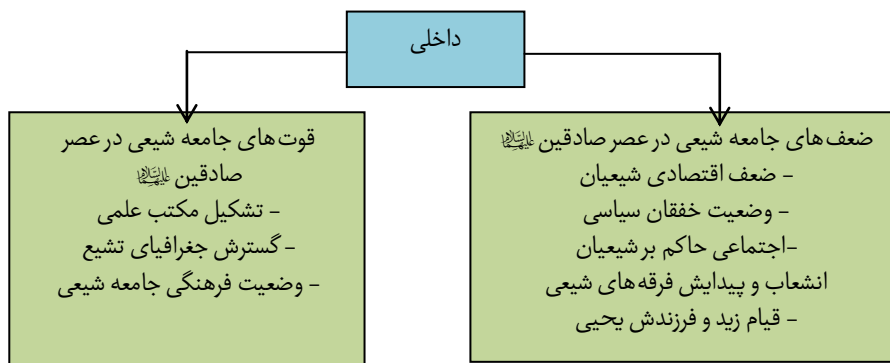
بن حسن (حسن مثنی) هستند. (مفید، ۱۳۷۶ش: ۱۱۹) حسنیان چون دنبال خلافت و قدرت سیاسی بودند، اعتقادی به نصب امام از طرف خداوند به نص آشکار (برخلاف امامیه) یا پنهان (بر خلاف زیدیه) نداشتند. (بلاذری، ۱۴۱۷ق: ج ۳، ۳۰۵) گروه چهارم حنفیان به رهبری محمد بن حنفیه بودند. وی بعد از شهادت امام حسین (علیه‌السلام) داعیه‌دار امامت نبوده است ولی مقبولیت عامه (ابن جوزی، ۱۴۱۸ق: ۲۶۴) و منتسب بودن برخی گروه‌ها به وی قطعی است. (اشعری قمی، ۱۳۶۱ش: ۲۱) وی در سال ۸۱ ق از دنیا رفت، حنفیان با مرگ وی پسرش ابوهاشم را با اعتقاد به نص محمد بن حنفیه بر امامت وی، به امامت برگزیدند. پس از آن ابوهاشم رسماً به عنوان امام حنفیان فعالیت خود را آغاز کرد، حنفیان نیز مانند سایر گروه‌ها بر علیه امویان مبارزه می‌کرد؛ البته فعالیت ایشان بعد از شکست خوردن قیام مختار بیشتر به صورت مخفیانه صورت گرفت (دفتری، ۱۳۷۵ش: ۷۶) حنفیان پس از مرگ ابوهاشم به فرقه‌های گوناگونی درآمدند، اما اغلب آنان انتقال امامت از وی به محمد بن علی عباسی (عباسیان) را پذیرفتند و به طور کامل در عباسیان هضم شدند. (ابن شهر آشوب، ۱۳۹۷ق: ج ۴، ۲۳۷؛ مسعودی، ۱۳۶۷ش: ج ۲، ۸۰-۸۱؛ دفتری، ۱۳۷۵ش: ۷۶)

بنابراین پس از انشعاب شیعیان، آنها در مورد امام معصوم نیز دچار اختلاف شدند، احادیث شیعه بر انتخاب امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) به عنوان وصی و امام، توسط نص خاص و همچنین از سوی امامان قبلی وارد شده است. با این وجود، از چالش‌های امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام)، منازعات داخلی شیعیان برای اثبات حقانیت امامت و مصداق واقعی بودن آل محمد بود که از جمله آنها: ادعای امامت ابوهاشم فرزند محمد حنفیه، ادعای عبدالله محض برای امامت فرزندش «محمد نفس زکیه» و همچنین زید بن علی و یحیی بن زید را می‌توان نام برد. (جعفری، ۱۳۷۳: ۲۸۹) لذا در صحبتی که میان امام باقر (علیه‌السلام) با زید اتفاق افتاد، سعی امام بر تبیین مفهوم امامت و وظایف او به عنوان مفسر واقعی احکام الهی و جانشین رسول الله (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) از طرف خدا بود و در این زمینه هم موفق به برگرداندن برخی از پیروان خود شد که به سوی زید رفته بودند. این موارد نشانگر آن است که در بین خاندان اهل بیت (علیهم‌السلام) کسانی بودند که می‌خواستند امامت را به خود اختصاص داده و از آن بهره ببرند و همچنین کسانی بودند که می‌خواستند اختلافی بین صفوف شیعیان انداخته و از آن به نفع خود سوء استفاده کنند؛ اما امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) با این تفکر مبارزه کرده و حافظ خط اصیل امامت بودند. (کلینی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۳۵۴ و ۴۴؛ کشی، ۱۳۴۸: ۲۷۶ و ۳۴۷؛ جعفری، ۱۳۷۳: ۲۹۰؛ شهرستانی، ۱۳۹۵ق: ج ۱، ۱۵۴؛ الموسوی، ۱۴۱۱ق: ۲۶-۲۷).

قیام زید و فرزندش یحیی

زید فرزند امام سجاد علیه السلام با خون‌خواهی امام حسین علیه السلام و با شعار «یا منصور اُمّت» قیام کرد. قیام زید در زمان امامت امام صادق علیه السلام اتفاق افتاد اما مقدمات آن در زمان امام باقر علیه السلام شکل گرفت. وی پس از پشت سر گذاشتن درگیری‌های لفظی با هشام بن عبدالملک بر ضد بنی امیه در سال ۱۲۱ ق قیام کرد اما در اثنای جنگ به شهادت رسید و قیامش با شکست مواجه شد. (مفید، ۱۳۷۶: ج ۲، ۱۷۱؛ بلاذری، ۱۴۱۷: ج ۳، ۴۳۳-۴۳۴؛ طبری، ۱۹۸۷: ج ۴، ۲۰۶؛ یعقوبی، ۱۳۷۳: ج ۲، ۲۹۹-۲۹۸). بعد از شهادت زید در سال ۱۲۱ ق پسرش یحیی، به خراسان رفت. وی در آنجا توسط نصر بن سیار زندانی شد اما پس از مرگ هشام، از زندان گریخت و مردم زیادی از شیعیان خراسان اطراف او جمع شدند. او به سوی نیشابور آمد و با حاکم آن جا جنگید و او را شکست داد. در نهایت در سال ۱۲۵ ق در جوزجان، هنگام جنگ با سپاه بنی امیه کشته شد و نیروهایش پراکنده شدند (حسنی، ۱۳۸۰: ج ۲: ۲۵۶؛ مسعودی، ۱۳۶۷: ج ۲، ۲۱۰؛ محری، ۱۳۸۲: ۱۵۱ و ۱۵۰)

تجزیه و تحلیل نقاط قوت و ضعف در محیط داخلی

ویژگی‌های محیط بیرونی جامعه شیعی

فرصت (Opportunity) (o)

عبارت است از یک موفقیت مطلوب در محیط خارجی سیستم را گویند که سیستم با استفاده از آن می‌تواند به اهداف خود در کوتاه مدت و دراز مدت برسد.

۱. درگیری امویان و عباسیان

پس از این که بنی امیه به قدرت رسیدند با روش‌های مختلفی ارتباط جریان اصیل و چهره درخشان اسلام ناب، و معارف امامان معصوم (علیهم‌السلام) را با جامعه قطع کردند. این حرکت تا دوران امام صادق (علیه‌السلام) ادامه یافت تا این که در اوائل سده دوم هجری، عباسیان از فضای ضد اموی به وجود آمده در جامعه اسلامی استفاده کرده و با نام اهل بیت پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) با حکومت امویان را درگیر شده و سبب ضعف و افول قدرت سیاسی خاندان آنها شدند و در فرصت مناسب امویان را از صحنه سیاسی جامعه اسلامی خارج کردند (مقدسی، ۱۳۷۴: ج ۲، ۹۳۴؛ طقوش، ۱۳۸۰: ۱۸۸؛ ابن قتیبه دینوری، ۱۳۸۰: ۳۴۷-۳۴۵؛ ابن اعثم کوفی، ۱۳۷۲: ۱۱۳)

۲. تأسیس حکومت عباسیان

دوره امامت امام صادق (علیه‌السلام) مصادف با دوره ضعف و تزلزل حکومت بنی امیه و افزایش تبلیغات بنی عباس بود. عباسیان از زمان هشام بن عبدالملک تبلیغات و مبارزات سیاسی خود را به صورت رسمی آغاز کردند و در اکثر نقاط ممالک اسلامی با شعار «الرضا من آل محمد» بر علیه امویان تحرکات سیاسی خود را به راه انداختند و در نهایت در سال ۱۳۲ هجری توانستند سلسله امویان را از خلافت ساقط کرده و خود سوار بر کرسی خلافت شده و بیش از پانصد سال بر ممالک اسلامی حکمرانی کنند. (یعقوبی، ۱۳۷۳: ۳۴۳؛ الطبری، ج ۱۱، ۴۶۱۴؛ دینوری، ۱۳۷۱: ۴۰۰).

۳. رفع ممنوعیت حدیث

از اقدامات مهم بعد از رحلت پیامبر اکرم (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم)، جلوگیری از کتابت و نقل احادیث پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بود؛ البته این ممنوعیت به جز مدت حکومت امام علی و امام حسن (علیهم‌السلام) را شامل می‌شود. در واقع جلوگیری از نقل احادیث پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) با انگیزه‌های سیاسی انجام می‌شد تا معارف و بیانات آن بزرگوار در جامعه منتشر نشود. این عمل تا دوران امامت امام باقر (علیه‌السلام) نیز ادامه داشت و یکی از چالش‌های مهم امام باقر (علیه‌السلام) در متن حکومت اسلامی، عدم آشنایی مردم با معارف پیامبر (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) بود، و وقتی عمر بن عبدالعزیز به خلافت رسید این بدعت را از میان برداشت. (سیوطی، ۱۴۰۹: ج ۲، ۶۴؛ مدیر شانه چی، ۱۳۶۲ ش: ۳۰؛ السبحانی، ۱۴۱۰: ج ۱، ۵۸-۷۳؛ ابن عبدالبر، ۱۹۸۲: ج ۱، ۱۱۲، ۱۱۵؛ ابن حجر عسقلانی، ۱۴۰۷: ج ۱، ۲۳۵).

تهدید (Threat) (t)

مهم‌ترین تهدیدها در محیط خارجی جامعه شیعیان عبارت است از:

الف) جریان‌های فکری سیاسی عصر صادقین علیهم‌السلام

۱. جبریه و قدریه

جریان فکری جبریه و قدریه در زمان حکومت معاویه ایجاد شدند آنها عقیده داشتند که انسان از خودش هیچ‌گونه اختیاری ندارد و مجبور است لذا تمامی اعمالی که انجام می‌دهد غیر ارادی است و باید در برابر تمامی امور تسلیم باشد. در مقابل، قدریه اعتقاد داشتند هر بنده‌ای به وجود آورنده فعل خود است و خدا او را خلق کرده و تمامی امور را به خودش واگذار کرده است و انسان حتی در اسباب کار یا انگیزه آن هم مختار است (دستی، ۱۳۷۶ش: ج ۸، ۲۶۱).

۲. قیاس‌گرایی

جریان قیاس‌گرایی، در زمان امام باقر و امام صادق علیهم‌السلام ظهور کرد و مبتکر این جریان ابوحفیفه بود. جریان قیاس‌گرایی زمینه بسیاری از بدعت‌ها و انحرافات را به وجود آورد، شالوده و بنیان این جریان مسأله عمل به قیاس (مقایسه احکام خدا با یکدیگر) و استحسان بود. نتیجه قیاس و استحسان در حقیقت به اعمال نظر شخصی و سلیقه‌ای در دین خدا و خروج از دستورالعمل پیامبر صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم است (البرقی، ۱۳۷۱ش: ج ۱، ۳۳۸؛ مشکور، ۱۳۶۸: ۳۵۸).

۳. مرجئه

مرجئه یکی از فرقه‌های فکری بود که دنبال توجیه ستم خلفای بنی امیه در قالب اندیشه‌های کلامی بود. مرجئه بر این باور بودند که مرتکب گناهان کبیره، مخلد در دوزخ نمی‌ماند، بلکه کار او را به خدا وا می‌گذاشتند و به این دلیل آنان را مرجئه می‌خواندند. مرجئه طرفدار روح امید و رجاء بود. آنان نیت و ایمان درونی را کافی می‌دانستند و عمل صالح را در جامعه لازم نمی‌دیدند و بر این باور بودند که خدا نیز بر آن بسنده می‌کند و عذاب‌شان نخواهد کرد (شهرستانی، ۱۳۹۵ق: ۶۰، ۲۵؛ حسینی، ۱۳۷۶ش: ج ۹، ۲۶۹).

۴. زنادقه

فعالیت زنادقه بر ایجاد شك و تردید در دین و القای شبهه در بین مردم بود، یکی از مستمسک‌های زنادقه در مجادله با مسلمانان، ترویج عقاید دهری‌گری بود. دهریون، دهر و زمان را سبب هلاک انسان و موجب اجرای تقدیر می‌دانستند و معتقد بودند که تنها حیات این جهان اعتبار دارد و با مرگ انسان، همه چیز تمام می‌شود و آنچه که انسان را هلاک می‌کند و از بین می‌برد، گذشت زمان است (زرین کوب، ۱۳۸۶ش: ۵۰۴-۵۰۵).

۵. خوارج

خوارج پس از داوری بین امام علی علیه‌السلام و معاویه در جنگ صفین پدید آمد. آنان امام علی علیه‌السلام، معاویه، عثمان و حکمین را کافر شمردند؛ چون قائلند که آنان حکمین را در مقابل

حکم خدا انتخاب کردند لذا مرتکب گناه کبیره شدند و قائلند بر این که مرتکب گناهان کبیره کافر است. آنها در حکومت داری مخالف ارباب رعیتی بودند و با نظر مخلوق بودن قرآن به شدت مخالف بودند (طبرسی، ۱۴۱۶: ج ۱، ۱۷۴؛ شهرستانی، ۱۳۹۵: ج ۱، ۵۰).

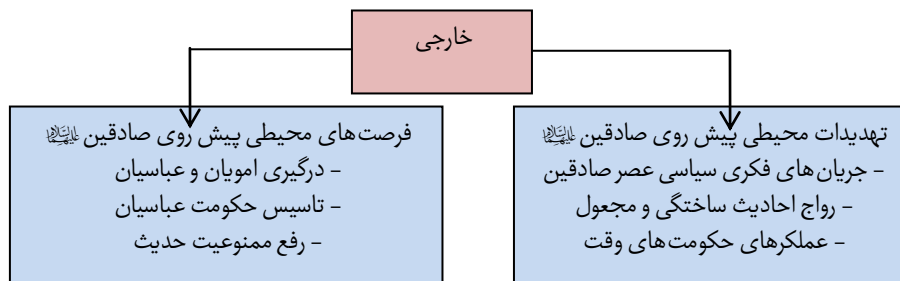
ب) رواج احادیث ساختگی و مجعول

در پی انحرافات عمیقی که پس از رحلت رسول اکرم (ص) به جز دوران امام علی و امام حسن (علیهم‌السلام) دامن‌گیر جهان اسلام شد، جلوگیری از تدوین احادیث پیامبر اسلام بود. آثار زیان بار این عمل، سالیان طولانی بر پیشانی فرهنگ دینی جامعه اسلامی باقی ماند. نزدیک به یک قرن از نگاشتن و محفوظ داشتن احادیث نبوی (ص) جلوگیری شدید به عمل آمد و به جای آن سیل عظیمی از تحریفات و احادیث ساختگی وارد جامعه شد. چون تدوین و نقل احادیث پیامبر ممنوع شده بود، آنها از این فرصت استفاده کرده و روایات دروغ و بی اساس را به نفع حکومت و مشروع جلوه دادن ماهیت حکومت نقل می‌کردند لذا در این میان امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) رواج احادیث ساختگی و مجعول را بزرگترین تهدید برای جامعه اسلامی می‌دانستند و مانند سایر ائمه با آن به مقابله برخاستند. (الذهبی، ۱۴۱۹: ج ۱، ۷؛ ابن ابی‌الحدید، ۱۴۲۱: ج ۴، ۶۳-۶۸ و ج ۱۱، ۴۴-۴۶؛ پیشوایی، ۱۳۷۵: ش: ۳۲۵).

ج) عملکرد حکومت‌های وقت

بعد از واقعه عاشورا، امویان به صورت آرام بر تمامی ممالک اسلامی سیطره پیدا کرده و اهل بیت پیامبر (ص) را از جامعه اسلامی دور کردند. این سیاست تا پایان حکومت امویان ادامه داشت. همچنین وقتی عباسیان به حکومت رسیدند منصور دوانیقی نیز عرصه را چنان بر شیعیان تنگ کرد که امام صادق (علیهم‌السلام) مجبور شد یاران خود را امر به تقیه کند. این فضا در مدت حکومت امویان و عباسیان همچنان ادامه داشت و تهدید جدی برای شیعیان به شمار می‌رفت (جعفریان، ۱۳۸۱: ش: ۳۲۵-۳۱۷؛ القرشی، ۱۴۰۴: ج ۲، ۵۱-۵۲).

تجزیه و تحلیل نقاط فرصت و تهدید در محیط خارجی

راهبرد سیاسی صادقین علیه السلام براساس الگوی ضعف - فرصت و قوت - فرصت

نقطه قوت (s) عبارت است از شایستگی متمیزی که بوسیله آن سیستم می‌تواند در زمینه‌های مختلفی بر رقبا برتر باشد. نقطه ضعف (w) نوع محدودیت یا کمبود در منابع اقتصادی، سیاسی و کمبود نیروی ارزشی که بطور محسوس مانع عملکرد اثر بخش سیستم می‌شود. فرصت (o) عبارت است از یک موفقیت مطلوب عمده در محیط خارجی سیستم مانند شناخت رقیب، عدم اقبال مردم نسبت به رقیب، تخاصم نیروی رقیب با نیروی سوم دیگر. تهدید (t) احتمال دارد با استفاده از فرصتی که در اختیار دارد و با استفاده از ضعفی که در درون سیستم است آن را با مشکل جدی مواجه کند. (جان پیرس، ریچارد کنت رابینسون، ۱۳۸۰ش: ۳۰۷-۳۰۹) با استفاده از ماتریس سوات، چهار نوع راهبرد به دست می‌آید اما در این مقاله دو راهبرد: ضعف - فرصت و قوت - فرصت بحث خواهد شد.

شکل: نمایش ماتریس‌های مورد استفاده در روش تحلیل SWOT

		محیط داخلی	
		عوامل استراتژیک	محیط داخلی
محیط خارجی	O (فرصت)	wo	so
	T (تهدید)	wt	St

شکل: راهبردهای ارائه شده با الگوی ضعف - فرصت و قوت - فرصت

		محیط داخلی	
		عوامل استراتژیک	محیط داخلی
محیط خارجی	O (فرصت)	wo	So
	راهبرد ارائه شده	۱. مدارا. ۲. دعا ۳. انتظار فرج	۱. کمال تعلیمی دین ۲. حکومت غیر معصوم ۳. تولی ۴. زنده نگه داشتن عاشورا.

راهبرد ضعف - فرصت (WO)

در این حالت، هر چند فرصت‌های متعدد و گران‌بهایی برای سیستم در محیط فراهم است، ولی از سوی دیگر ضعف‌ها و آسیب‌پذیری‌های جدی نیز آن را در برگرفته است، بنابراین با استفاده از فرصت‌های محیطی، نهایت تلاش را برای جبران ضعف‌ها و ناتوانی‌های خود به کار ببندد.

مدارا

امام باقر و امام صادق علیهما السلام در جامعه‌ای زندگی می‌کردند که حکومت در اختیار نیروی رقیب قرار داشت و تمامی تحرکات این دو امام زیر ذره‌بین حکومت بود؛ به خاطر همین آن دو بزرگوار نمی‌توانستند فعالیت گسترده‌ای انجام دهند. از طرفی هم هرچه جامعه اسلامی به جلو حرکت می‌کرد یک قدم به دوره غیبت نزدیک می‌شد و جامعه اسلامی به خصوص شیعیان باید آمادگی لازم برای ورود به آن عصر را پیدا می‌کردند؛ لذا ایشان با توجه به نقاط ضعف موجود در جامعه شیعیان و همچنین با در نظر گرفتن فرصت‌های پیش روی آنان، راهبردهایی را ارائه کردند. حُسن معاشرت، مدارا و زندگی با اهل سنت و حضور در مجامع و محافل عبادی و اجتماعی آنان، برای حفظ وحدت و اتحاد اسلامی از دیدگاه امام باقر و امام صادق علیهما السلام ضروری و لازم است. مدارا زمانی است که شیعیان در حالت ضعف قرار دارند و نمی‌توانند با نیروی رقیب خود وارد تخاصم شوند؛ در این حالت از فرصت تعایش استفاده کرده و با آنها مدارا می‌کنند.

امام صادق علیه السلام درباره مدارا و چگونگی معاشرت با اهل سنت می‌فرماید:

معاویة بن وهب می‌گوید: به امام صادق علیه السلام عرض کردم: چگونه باید با خود و قوم خود و کسانی از اهل سنت که با آنها معاشرت داریم، بر ولایت شما همانند ما نیستند رفتار نماییم؟ حضرت فرمود: نظر به امامان خود کنید؛ کسانی که به آنها اقتدا می‌نمایید، هر کاری که آنان کردند شما نیز چنین کنید. به خدا سوگند که امامان شما بیماران آنها را عیادت می‌کنند و در تشییع جنازه‌شان حاضر می‌شوند و به نفع و ضرر آنها گواهی می‌دهند و امانت را به آنها باز می‌گردانند (کلینی، ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۶۳۶).

معاویة بن وهب می‌گوید، به امام صادق علیه السلام عرض کردم: رفتار بایسته ما با اقوام مان و آنان که با آنها معاشرت داریم و شیعه هم نیستند چیست؟ امام علیه السلام فرمودند:

به پیشوایان خود نگاه کنید و از آنان پیروی کنید، آن‌گونه که آنان رفتار می‌کنند شما نیز همان‌طور رفتار کنید، به خدا سوگند آنان به عیادت بیماران غیر شیعه‌شان می‌روند و بر جنازه‌های‌شان حاضر می‌شوند و به سود و ضرر آنها (هرچه حق باشد) گواهی می‌دهند و امانت‌های آنان را به آنها بر می‌گردانند (کلینی، ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۶۳۶).

از مجموع روایات ذکر شده درباره تعامل و مشارکت با عامه (اهل سنت) استنباط می‌شود زمانی که شیعیان در حالت ضعف قرار دارند و نیروی کافی برای تشکیل حکومت یا مقابله با نیروی رقیب را ندارند، برای این که وحدت، جان، ناموس و اموال شیعیان حفظ شود با کسانی

که از لحاظ عقیدتی با شیعیان اختلاف دارند به صورت تعایش، تعامل و مدارا برخورد کنند و در تمامی مراسمات عمومی و معاشرتی با آنها به صورت طبیعی عمل نمایند.

دعا

دعا یکی از مهم‌ترین راهبردهایی است که دارای مضامین بسیار عمیق سیاسی و اجتماعی اما با ظاهری کاملاً دینی است که دشمن نسبت به آن حساسیت نشان نمی‌دهد، لذا صادقین علیهم‌السلام در روایات خود برای شیعیان در شرایطی که از ترس دشمن هیچ فعالیتی نمی‌توانند انجام دهند آن را ارائه فرمودند.

زراره می‌گوید: از امام صادق علیه‌السلام پرسیدم، اگر در زمان غیبت امام زمان عجل‌الله‌تعالی‌وآله‌وسلم واقع شدم، چه کاری انجام دهم؟ حضرت فرمود:

ای زراره! اگر این زمان را درک کردی، پیوسته این دعا را بخوان: بارالها! خودت را به من بشناسان که البته اگر خود را به من شناسانی، پیغمبرت را نخواهم شناخت. بارالها! پیغمبرت را به من بشناسان که اگر پیغمبرت را به من شناسانی، حجّت تو را نخواهم شناخت. بارالها! حجّت خود را به من بشناسان که اگر حجّتت را به من شناسانی، از دینم گمراه می‌گردم و... (کلینی، ۱۳۶۲ ش: ج ۲، ۳۳۶؛ مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۵۲، ۱۴۶).

امام صادق علیه‌السلام به عبدالله بن سنان درباره حوادث عصر غیبت و خواندن دعای غریق می‌فرماید:

بزودی در شبهه‌ای خواهید افتاد و بدون نشانه‌ای نمایان و امامی رهنما خواهید ماند. از این شبهه‌رهایی نمی‌یابد مگر آن کس که دعای غریق را بخواند. عرض کردم: دعای غریق چگونه است؟ فرمود: می‌گویی: خدایا! مهرگسترا! مهربانا! ای دگرگون‌ساز دل‌ها! دل مرا بر دینت استوار گردان. و من گفتم: «یا مقلب القلوب والأبصار، ثبت قلبی علی دینک؛ ای دگرگون‌ساز دل‌ها و اندیشه‌ها! دل مرا بر دینت استوار گردان!» و امام فرمود: البته خداوند عز و جل دگرگون‌کننده دل‌ها و اندیشه‌هاست. اما تو همان بگو که من می‌گویم: ای دگرگون‌ساز دل‌ها! دل مرا بر دینت استوار گردان (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۵۲، ۱۴۹).

امام صادق علیه‌السلام درباره دعای ندبه فرموده‌اند:

قرائت دعای ندبه در اعیاد چهارگانه: روز جمعه، عید فطر، عید قربان و عید غدیر مستحب است (محمدی ری شهری، ۱۳۹۳: ج ۶، ۱۲۴).

امام صادق (علیه‌السلام) درباره دعا کردن برای تعجیل در ظهور امام زمان (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) می‌فرماید:
 هر کس بعد از نماز صبح و نماز ظهر بگوید: خداوندا! بر محمد و خاندان او درود فرست
 و در فرج ایشان تعجیل کن؟ نمیرد تا قائم (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف) را دریابد (النعمانی، ۱۴۰۳ ق: ۲۴۵).

با ارائه راهبرد دعا، چنین برداشت می‌شود که شیعیان برای هر زمانی باید برنامه‌ای منسجم
 و دقیق داشته باشند تا در رسیدن به اهداف خود راه را از بی‌راهه تشخیص داده و به مقصود
 خود برسند و در زمان غیبت نیز با تمسک به این مضامین از دعاها و روایات، زیر پرچم
 طاغوت‌ها قرار نگیرند.

انتظار فرج

صادقین (علیهم‌السلام) برای جلوگیری از انحراف به وجود آمده در جامعه اسلامی در موضوع مهدویت
 روایاتی را در باب انتظار ارائه فرمودند و به مسلمانان یادآور شدند که مدعیانی که ادعای
 مهدویت می‌کنند دروغی بیش نیستند و مسلمانان تا زمان قیام حقیقی باید منتظر قائم (عجل‌الله‌فرجه‌الشریف)
 باشند و از کسانی که چنین ادعایی می‌کنند دوری کنند. امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) با
 سنجیدن ضعف‌های درون جامعه شیعیان و فرصت‌های پیش‌روی آنها، راهبردهایی را در
 قالب روایات انتظار ارائه فرمودند.

امام باقر (علیه‌السلام) به نقل از پیامبر اسلام (صلی‌الله‌علیه‌وآله‌وسلم) در مورد انتظار فرج فرمودند:

انتظار فرج از برترین عبادات محسوب می‌شود (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۵۲، ۱۲۵).

امام باقر (علیه‌السلام) در روایت دیگری در مورد انتظار چنین فرمودند:

صبح و شام متوقع و منتظر این امر (فرج) باشید (مجلسی، ۱۴۰۳ ق: ج ۵۲، ۱۸۵).

امام باقر (علیه‌السلام) در روایتی دیگر به منتظران حقیقی آن حضرت چنین مژده می‌دهند:

بر مردم زمانی می‌آید که امام‌شان از منظر آنان غایب می‌شود. خوشا به حال آنان که در
 آن زمان در امر [ولایت] ما اهل بیت ثابت قدم و استوار بمانند! کمترین پاداشی که به
 آنان می‌رسد، این است که خدای متعال خطاب‌شان می‌کند و می‌فرماید: بندگان من!
 شما به حجت پنهان من ایمان آوردید و غیب مرا تصدیق کردید. پس بر شما مژده باد
 که بهترین پاداش من در انتظارتان است (صدوق، ۱۳۵۹ ش: ج ۱، ۳۳۰).

امام صادق (علیه‌السلام) درباره انتظار طبق شیخ صدوق چنین می‌فرمایند:

منتظر امر (حکومت) ما، مثل آن است که در راه خدا در خون خود غلتیده باشد
 (صدوق، ۱۳۵۹ ش: ج ۲، ۳۹).

در روایت دیگری از امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام در فضیلت منتظران آن حضرت چنین نقل شده است: یعنی خوشا به حال شیعیان قائم ما که در زمان غیبتش منتظر ظهور اویند و در هنگام ظهورش فرمانبردار از آنان اولیای خدا هستند، همان ها که نه ترسی بر ایشان هست و نه اندوهگین شوند (النعمانی، ۱۴۰۳ق: ۲۰۰).

امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام درباره منتظران و انتظار فرمود:

هرکس دوست دارد از یاران حضرت قائم عَلَيْهِ السَّلَام باشد باید منتظر باشد و در حال انتظار به پرهیزکاری و اخلاق نیکو رفتار نماید (النعمانی، ۱۴۰۳ق: ۲۰۷).

همچنین امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام درباره وظایف منتظران در عصر غیبت چنین می فرماید:

هرکس بخواهد از یاران حضرت مهدی عَلَيْهِ السَّلَام باشد، باید انتظار کشد و در عین انتظار به تقوا و خوش خلقی رفتار نمایند (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۲، ۱۴۰).

امام صادق عَلَيْهِ السَّلَام درباره این که شیعیان منتظر امام زمان عَلَيْهِ السَّلَام باشند، می فرماید:

بهترین زمان قرب بندگان به خدا و بهترین زمان رضایت و خشنودی خداوند از آن ها، زمانی است که آن ها حجت خدا را در میان خود نیابند و مکان وی را ندانند و در عین حال، می دانند که حجت و برهان خداوند باطل نمی شود. و زمین از حجت خالی نمی ماند. در این هنگام است که باید شما شیعیان هر صبح و شام، منتظر فرج امام عَلَيْهِ السَّلَام باشید. شدیدترین زمان غضب خدا بر دشمنانش نیز، زمان غیبت حجت او است. خداوند می داند که بندگان واقعی وی به جهت غیبت حجتش، دچار شک و تردید نمی شوند. زیرا اگر چنین بود، خدا لحظه ای حجت خود را از بندگان غایب نمی فرمود و این امر (مسئله غیبت) نمی باشد مگر به خاطر شریترین افراد مردم (صدوق، ۱۳۵۹ش: ج ۲، ۳۳۷).

روایات ذکر شده به عنوان راهبرد انتظار، نشان دهنده این است که شیعیان در راستای تعالیم پیامبر اکرم صَلَّى اللهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حرکت کنند تا در دورانی که منتظر ظهور امام عصر عَلَيْهِ السَّلَام هستند از مسیر اصلی منحرف نشوند و با نصب العین قرار دادن این معارف، منتظر واقعی مهدی امت باشند.

راهبرد قوت - فرصت (SO)

این حالت، مطلوب ترین و مناسب ترین حالت برای سیستم است و بدین معنی است که سیستم ضمن آنکه از توانایی ها و نقاط قوت در خور و قابل اتکایی برخوردار است، در محیط تعاملی و زمینه ای خود نیز با فرصت های مناسب و گران بهایی مواجه است. بنابراین،

این دسته از راهبردها چگونگی به کارگیری توان موجود سازمان در جهت بهره‌برداری حداکثری از فرصت‌های محیطی موجود را بیان می‌دارد. در این الگو که بیانگر نقطه قوت شیعیان است، امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) نقطه قوت موجود را تبدیل به فرصت کرده و برای جامعه اسلامی راهبرد ارائه کردند تا جامعه اسلامی به خصوص جامعه شیعی در بحران‌های پیش رو از این راهبردها استفاده کنند تا به سر منزل نهایی برسند. در این قسمت به تعدادی از راهبردهای ارائه شده در قالب الگوی فوق پرداخته می‌شود.

کمال تعلیمی دین

غیبت امام عصر (عجل‌الله‌تعالی‌وآخروجه‌الکونین) یک امری ناگهانی و بدون تدبیر نبوده است. بلکه غیبت بخشی از فرایند تکامل انسانی است، وقتی انسان‌ها به دوره اكمال دین رسیدند «الْيَوْمَ أَكْمَلْتُ لَكُمْ دِينَكُمْ وَأَتَمَمْتُ عَلَيْكُمْ نِعْمَتِي وَرَضِيتُ لَكُمُ الْإِسْلَامَ دِينًا فَمَنِ اضْطُرَّ فِي مَخْمَصَةٍ غَيْرَ مُتَجَانِفٍ لِإِثْمٍ فَإِنَّ اللَّهَ غَفُورٌ رَحِيمٌ» (مائده: ۳) این یعنی بشر به حدی از کمال رسیده که توانایی درک آخرین پیام الهی را داراست. دیگر این که دین خاتم دین ابلاغ شده بود و دین ابلاغ شده در مقام تحقق نیاز به کمال تعلیمی دارد؛ چون آنچه ابلاغ شده مجمل بوده و لازم بود معلمانی آن را توضیح دهند. طبعاً انسان ۲۵۰ ساله که عبارت است از ۱۱ امام معصوم در قالب یک انسان چنین مسئولیتی را بر عهده گرفتند و در نتیجه ۲۵۰ سال به رغم همه خطرات و مشکلات تلاش کردند تا کمال تعلیم حاصل شود. زمانی که دین کامل، تعلیم داده شد در نهایت نیاز به کمال تحقق هست یعنی لازم است زمینه و شرایط تحقق امور تعلیم داده شده در خارج نیز فراهم شود که خداوند متعال از این به اظهار دین تعبیر می‌کند: «هُوَ الَّذِي أَرْسَلَ رَسُولَهُ بِالْهُدَىٰ وَدِينِ الْحَقِّ لِيُظَاهِرَهُ عَلَى الدِّينِ كُلِّهِ وَلَوْ كَرِهَ الْمُشْرِكُونَ» (صف: ۹).

حال در این دوره انسان‌ها باید با کمال تعلیم، بلوغ پیدا کرده تا آماده تحقق دین خاتم در خارج باشند لذا این دوره گذار بوده و ضرورتی برای ظهور و تصدی امام نیست و امام ترائی برای کمال تعلیمی از خود به جای گذاشته است تا بر این اساس انسان‌ها بتوانند در دوره غیبت، حکومت اسلامی و جامعه اسلامی را اداره نمایند. حال کمال تعلیمی در اینجا یعنی در نتیجه این که امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) با استفاده از شرایط باز سیاسی - اجتماعی از یک سو و قدرت علمی ایشان از سوی دیگر (فرصت قوت) سعی کردند کمال تعلیمی را در جامعه اسلامی محقق کنند و برای تحقق این امر، مکتب علمی یا نهضت علمی را راه اندازی کردند و همچنین شرایط و لوازمات تشکیل حکومت غیر معصوم در دوره غیبت را بیان فرمودند تا مبنا و

چگونگی زندگی در عصر غیبت توسط ایشان فراهم شده و مردم آمادگی ورود به عصر غیبت را داشته باشند و در دوره غیبت سردرگم نشده و راه هدایت را پیدا کنند.

حکومت غیر معصوم (ولایت فقیه)

یکی از دلایل تشکیل حکومت اسلامی در عصر غیبت، ماهیت و کیفیت قوانین اسلام در جامعه و اداره آن حکومت است. ماهیت و کیفیت این قوانین به گونه‌ای است که اجرای آن‌ها جز با تشکیل حکومت اسلامی امکان‌پذیر نیست. چون اسلام این قوانین را تشریح نموده، به ناچار باید درباره مجری و کسی که بتواند این قوانین را اجرا کند نیز صحبت کرده است. لذا با رجوع به روایات وارده از سوی امام باقر و امام صادق علیهما السلام می‌توانیم مشخصات و صفات کسی که قرار است حاکم اسلامی یا ولی فقیه باشد را کشف کنیم. در این قسمت، راهبرد حکومت غیر معصوم یا ولایت فقیه و ضرورت حکومت آن در عصر غیبت در روایات امام باقر و امام صادق علیهما السلام مورد بررسی قرار می‌گیرد.

مقبوله عمر بن حنظله

مقبوله عمر بن حنظله از جمله روایاتی است که در طول تاریخ سیاسی شیعه به عنوان مهم‌ترین دلیل اثبات ولایت فقیه مورد استفاده قرار گرفته است. کلینی این روایت را بطور مستند از محمد بن یحیی، از محمد بن حسین، از محمد بن عیسی، از صفوان، از داود بن حصین، از عمر بن حنظله، از حضرت صادق علیه السلام نقل می‌کند که وی از آن حضرت پرسید:

اگر دو نفر از ما (شیعه) در وام یا میراث نزاعی دارند، آیا می‌توانند محاکمه نزد سلطان یا قضات جور و ظلم ببرند؟ فرمود: هر کس محاکمه را به نزد طاغوت ببرد، و بنفع او حکم نماید همانا آن مال را به حرام گرفته، گرچه در این مورد حق با او باشد. زیرا آن مال را به حکم طاغوت گرفته، در حالیکه خداوند فرمان داده که به طاغوت کافر گردند. عمر بن حنظله گوید: پرسیدم چه باید کرد؟ فرمود: تفحص نمائید و شخصی را که از شما بوده (شیعی باشد) و اخبار ما را روایت می‌کند و در حلال و حرام نظر می‌افکند و احکام ما را می‌داند، پیدا کنید. و او را به حکمیت قبول نموده و به حکم او گردن نهید که من او را حاکم بر شما قرار دادم. و چنانچه حکمی نمود، و شما از او اطاعت ننمودید، حکم خدا را سبک شمرده و ما را رد کرده‌اید. و کسی که ما را رد کند، خدا را رد کرده و این در حدّ شرک به خداست. (کلینی، ۱۳۶۲: ج ۱، ۸۸)

صحیح ابن خدیجه

محمد بن حسن (شیخ طوسی) با سند خود از محمد بن علی بن محبوب، از احمد بن

محمد، از حسین بن سعید، از ابی جهم، از ابی خدیجه نقل می‌کند:

امام صادق (علیه‌السلام) مرا بسوی اصحاب ما (شیعیان) فرستاد و فرمود: به ایشان بگو: اگر خصومتی بین شما پدید آمد و یا اختلافی در میان شما پیدا شد، مبادا به یکی از این قضات جور و ظلم مراجعه کنید. بلکه مردی را از میان خود (شیعه) که حلال و حرام ما را می‌شناسد، حکم قرار دهید و قضاوت را نزد او ببرید. که من او را بر شما قاضی قرار دادم. و مبادا که همدیگر را برای محاکمه به نزد سلطان ظالم ببرید. (حر عاملی، ۱۳۲۳ق: ج ۳، ۳۸۵).

در این روایات فقها به طور مطلق به عنوان نایبان انبیاء شمرده شده و هر سه شأن: قضا، افتا و حاکمیت آنها را دارا هستند. یکی از مهم‌ترین شئون رسولان الهی، مسئله زعامت، رهبری، حاکمیت اجتماعی و پیاده کردن قسط و عدل در جوامع انسانی می‌باشد. که این وظیفه را از طریق اجرای قوانین و احکام انجام می‌دهند. لذا اجرای آن با بیان احکام و نشر تعالیم دینی ملازمه دارد. در نتیجه این که مراد روایت این است که تمام اموری که بر عهده پیامبران است فقهای عادل موظف و مأمور انجام آن نیز هستند.

تولی

تولی به معنای دوست داشتن، تصدیق، تبعیت و پذیرش ولایت خدا، پیامبر و ائمه (علیهم‌السلام) است. از جمله وظایف شیعیان در عصر غیبت، تولی نسبت به امام زمان (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) است. در این زمینه روایات متعددی از امام باقر و امام صادق (علیهم‌السلام) مورد بررسی قرار می‌گیرد.

تولی از دیدگاه امام باقر (علیه‌السلام)

در این قسمت روایاتی که از امام باقر (علیه‌السلام) درباره تولی و ولایت مداری نسبت به اهل بیت (علیهم‌السلام) و همچنین امام زمان (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) برای شیعیان وارد شده است ذکر می‌گردد.

ابی حمزه درباره تولی می‌گوید: امام باقر (علیه‌السلام) به من فرمود:

کسی خدا را عبادت می‌کند که او را شناخته باشد و اگر کسی خدا را نشناسد او را گمراهانه عبادت می‌کند. ابی حمزه می‌گوید: از آن حضرت پرسیدم: شناخت و معرفت خدا چیست؟ فرمود: تصدیق و باور به خدا و باور به رسول خدا و ولایت علی (علیه‌السلام) را داشتن و امامت و پیشوایی او و پیشوایان هدایت را پذیرفتن و از دشمنان آن‌ها در نزد خدا بیزارگی جستن حقیقت معرفت خداست (کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ۱۸۰).

امام باقر (علیه‌السلام) درباره محبت نسبت به مهدی موعود (عجل‌الله‌تعالی‌فرجه‌الشریف) می‌فرماید:

هر کس دوست دارد خدا را ملاقات کند، در حالی که ایمانش کامل و اسلامش نیکو

باشد، پس دوست دار حضرت حجت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف منتظر باشد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۳۶، ۲۹۶).

بنابراین، ایمان با محبت و ولایت امام عصر عجل الله تعالی فرجه الشریف کامل می شود و یکی از وظایف شیعیان، دوستی ایشان و تقویت آن در قلوبشان است.

تولی از دیدگاه امام صادق علیه السلام

در این قسمت روایاتی که از امام صادق علیه السلام درباره تولی، محبت و ولایت مداری نسبت به اهل بیت علیهم السلام و امام زمان عجل الله تعالی فرجه الشریف برای شیعیان وارد شده است مورد بررسی قرار می گیرد. امام صادق علیه السلام خطاب به شیعیانی که بین قبر پیامبر صلی الله علیه و آله و منبر آن حضرت بودند، فرمود: به خدا قسم من شما و ارواحتان را دوست دارم و شما با ورع و تلاش مرا برای محبت کمک کنید و بدانید که ولایت ما به کسی می رسد که ما را با ورع و تلاش کمک کند و کسی که به بنده ای اقتدا کند باید به عمل او اقتدا نماید علاوه بر عمل و تلاش باید به دوستان آن ها محبت ورزید و از دشمنان آن ها تبری جست (کلینی، ۱۳۶۲ش: ج ۱، ۲۱۲).

امام صادق علیه السلام در باره محبت و دوستی نسبت به اهل بیت علیهم السلام در زمان غیبت ایشان می فرماید:

چون به روزی گرفتار شدی که در آن امامی از آل محمد صلی الله علیه و آله را ندیدید، پس دوست مدار هر که را دوست می داشتی و دشمن مدار هر که را دشمن می داشتی و به ولایت هر که سر می سپردی، گردن گذار و امر فرج را صبح و عصر منتظر باش (النعمانی، ۱۴۰۳ق، ۱۹۸۳م: ۱۰۴).

در حدیثی امام صادق علیه السلام از پدرانش از امام علی علیه السلام نقل می کنند که آن حضرت فرمودند: برادرم رسول خدا به من فرمود: کسی که دوست دارد خدا را ملاقات کند در حالی که ایمانش کامل و اسلامش نیکوست پس باید تحت ولایت حجت صاحب الزمان عجل الله تعالی فرجه الشریف قرار گرفته و او را دوست مدارد (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۳۶، ۲۹۶).

در نهایت این که یکی از وظائف مؤمنان حقیقی تولی است که با معرفت اولیاء الهی حاصل می شود و در نتیجه انسان به کمال رسیده و به نعمت الهی دست می یابد و از نظر اجتماعی به اتحاد و همبستگی رسیده و از خطرهای آفات آن ها مصون می ماند و به سوی ترقی و تکامل معنوی دست می یابد.

زنده نگه داشتن عاشورا

امامان معصوم علیهم السلام علی‌رغم محدودیت‌های شدیدی که از طرف امویان و عباسیان داشتند، توانستند با درایت کامل و با اتخاذ روش‌های مختلف از فرهنگ عاشورا و دستاوردهای ارزشمند آن به صورت شایسته پاسداری کرده و آن را به نسل‌های بعد منتقل سازند، تا شیعیان با استفاده از آموزه‌های عاشورایی امام حسین علیه السلام و سفینه النجاة بودن ایشان، از خطراتی که متوجه آنان است مقابله کرده و در دفاع از شعائر دینی و مذهبی خود به ایشان اقتدا کنند. در این میان امام باقر و امام صادق علیهم السلام این راه را به صورت گسترده و پر نقش ادامه دادند و مردم را به برگزاری مراسم سوگواری تشویق می‌کردند؛ ایشان با استفاده از قوت‌های جامعه شیعی و همچنین فرصت‌های پیش‌رو توانستند این فرهنگ غنی را در جامعه گسترش داده و به آیندگان نیز انتقال دهند.

عاشورا و امام باقر علیه السلام

فشارهای سخت امویان بر امام باقر علیه السلام باعث شد که آن امام به طور آشکار مجالس سوگواری برپا نکند. ایشان برای سیدالشهدا علیه السلام گریه و ناله می‌کرد و با رعایت تقیه، به اهل خانه دستور می‌داد گریه نکنند.

علقمة بن محمد حضرمی درباره گریه امام باقر علیه السلام بر سید الشهداء علیه السلام چنین نقل می‌کند:
بر حسین علیه السلام همواره ندبه و گریه می‌کرد و به کسانی که در خانه بودند در زمانی که در تقیه نبودند امر به گریه می‌کرد و در خانه‌اش اقامه عزا می‌کرد و یکدیگر را به مصیبت حسین علیه السلام تسلیت می‌گفتند (حر عاملی، ۱۳۲۳ق: ج ۱۰، ۳۷۱).

یکی از کارهای امام باقر علیه السلام در زمینه زنده نگه داشتن خاطره نهضت عاشورا، ترغیب به زیارت امام حسین علیه السلام بوده است. ایشان در این باره می‌فرماید:
شیعیان ما را به زیارت حسین و ادار سازید زیرا زیارت حسین علیه السلام بر کسانی که حسین را امام خویش می‌دانند لازم است (ابن قولویه، ۱۳۵۶ق: ج ۲۳۶).

امام در برپایی مراسم و یاد و عزای امام حسین علیه السلام می‌فرماید:
کسی که در رثای امام حسین علیه السلام اشک چشمانش روان شود و یا به مقدار يك پشه اشک آلود شود، گناهانش بخشیده است (مجلسی، ۱۴۰۳ق: ج ۴۴، ۱۹۳).

عاشورا و امام صادق علیه السلام

مجموعه روایات وارده از امام صادق علیه السلام درباره زنده نگه داشتن عاشورا و ترویج فرهنگ

حسینی از طریق توصیه‌های گوناگون از جمله، گریستن بر مظلومیت امام حسین علیه السلام برگزاری مراسم روضه، زیارت ایشان و... بود همچنین این کار نوعی راهبرد برای مبارزه با ظلم و بی‌عدالتی و جنایت از طرف ایشان بوده است.

ابی عماره شاعر می‌گوید: امام صادق علیه السلام به من فرمودند:

ای اباعمار! درباره‌ی حسین علیه السلام برای ما مرثیه بخوان! چون قسمتی از مرثیه را خواندم، حضرت با شنیدن آن گریست و پیوسته گریه می‌کردند تا آن‌جا که صدای زنان پشت پرده هم به گریه بلند شد، سپس امام علیه السلام فرمودند: کسی که درباره حسین علیه السلام شعری بگوید و گریه کند و ده نفر را بگریاند، بهشت بر او واجب می‌شود (صدوق، ۱۳۶۴ ش: ۸۴).

این قولیه با سند معتبر از داود رقی از امام صادق علیه السلام چنین روایت کرده است:

روزی خدمت امام صادق علیه السلام نشستیم بودم، آن حضرت آب طلبید، هنگامی که آب را نوشیدند، شروع به گریستن نمودند و فرمودند: ای داود! خداوند لعنت کند قاتل حسین بن علی علیه السلام را. سپس فرمودند: هر کس آب بنوشد و به یاد حسین علیه السلام بیافتد و قاتلین آن حضرت را لعنت نماید، خداوند صد هزار حسنه برای او ثواب می‌نویسد و صد هزار گناه او را می‌پوشاند و صد هزار درجه او را بالا می‌برد و پاداش کسی را دارد که صد هزار بنده را در راه خدا آزاد کرده باشد و روز قیامت با دلی شاد وارد صحرای محضر می‌گردد (قمی، ۱۳۷۹ ش: ۷۱).

عاشورا بیانگر این است که همیشه حق و باطل رو در روی یکدیگر بوده و انسان‌های آزاده وظیفه حراست و پاسداری از حق و پیکار با باطل را بر عهده دارند، اما این نهضت با عظمت، علی‌رغم همه فشارها و محدودیت‌های شدید سیاسی و امنیتی که از سوی حاکمان مستبد اموی و عباسی بر امام باقر و امام صادق علیه السلام اعمال می‌شد، به دست ما رسیده است. زنده نگه داشتن عاشورا و یاد امام حسین علیه السلام مانند کشتی نجات برای دوست داران اهل بیت پیامبر صلی الله علیه و آله می‌باشد لذا در مقطع کنونی که دشمنان اسلام برای ایجاد اختلاف و تفرقه میان برادران مسلمان تلاش می‌کنند، وظیفه داریم با تمسک به سیره این دو بزرگوار، وحدت را حفظ کرده و با دسیسه‌های تفرقه‌انگیز دشمنان اسلام و افراد فریب خورده و جاهل، مقابله نماییم همچنین آن را به عنوان یک راهبرد مهم با عنوان پرچم سرخ و مقاومت به مسلمانان و شیعیان جهان اعلام کنیم.

نتیجه‌گیری

مقاله حاضر بر اساس چارچوب سوات (SWOT)، راهبردهای سیاسی ارائه شده توسط امام باقر و امام صادق علیهما السلام برای جامعه شیعی عصر غیبت را مورد بررسی قرار داده است. در ابتدا، محیط سیاسی داخلی جامعه اسلامی (شیعیان) از لحاظ قوت و ضعف، سپس محیط خارجی را از لحاظ فرصت و تهدید مورد بررسی قرار گرفته و طبق تجزیه و تحلیل آنها به و با رویکرد توصیفی تحلیلی به شناسایی راهبردهای سیاسی مورد نظر پرداخته است، در آخر بر اساس الگوی ضعف-فرصت (WO) راهبردهای مدارا، دعا و انتظار فرج و بر اساس الگوی قوت-فرصت (SO) کمال تعلیمی دین، راهبردهای حکومت غیر معصوم (ولایت فقیه)، تولی و زنده نگهداشتن عاشورا ارائه شده است.

منابع

قرآن کریم

مفاتیح الجنان

- ابن جوزی، سبط، *تذکرة الخواص*، قم، شریف رضی، ۱۴۱۸ق.
- ابن خلدون، عبدالرحمن بن، *مقدمه ابن خلدون*، ترجمه محمد پروین گنابادی، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، نهم، ۱۳۷۵ش.
- ابن سعد، محمد بن سعد کاتب، *الطبقات الكبرى*، ترجمه محمود مهدوی دامغانی، تهران، فرهنگ و اندیشه، ۱۳۷۴ش.
- ابن شهر آشوب، مناقب، تصحیح رسولی محلاتی، قم، علامه، چهارم، بی تا.
- ابن قولویه، ابوالقاسم جعفر بن محمد، *کامل الزیارات*، نجف اشرف، مرتضوی، ۱۳۵۶ق.
- اشعری قمی، سعد بن عبدالله، *المقالات والفرق*، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، ۱۳۶۱ش.
- اصفهانی، ابوالفرج، *فرزندان ابوطالب*، مترجم جواد فاضل، تهران، کتاب فروشی علی اکبر علمی، ۱۳۳۹ش.
- بلاذری، احمد بن یحیی، *کتاب جمل من انساب الأشراف*، تحقیق سهیل زکار و ریاض زرکلی، بیروت، دارالفکر، ۱۴۱۷ق.
- پیشوایی، مهدی، *سیره پیشوایان*، قم، انتشارات مؤسسه امام صادق علیه السلام، سوم، ۱۳۷۵ش.
- پیرس جان، رابینسون ریچارد کنت، *برنامه ریزی و مدیریت استراتژیک*، مترجم: سهراب خلیلی شورینی، تهران، انتشارات یادواره کتاب، دوم، ۱۳۸۰ش.
- جعفریان، رسول، *تاریخ ایران اسلامی*، تهران، مؤسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر، سوم، ۱۳۸۱ش.
- _____، *حیات فکری و سیاسی امامان شیعه علیهم السلام*، قم، انتشارات انصاریان، ششم، ۱۳۸۱ش.
- دشتی، سیدمصطفی حسینی، *معارف و معاریف*، قم، انتشارات صدر، ۱۳۷۶ش.
- دفتری، فرهاد، *تاریخ و عقاید اسماعیلیه*، ترجمه فریدون بدره‌ای، تهران، انتشارات فرزانه، اول، ۱۳۷۵ش.
- دینوری، ابوحنیفه، *اخبار الطوال*، ترجمه محمود مهدی دامغانی، تهران، نشر نی، چهارم، ۱۳۷۱ش.
- ذهبی، شمس الدین محمد، *تذکرة الحفاظ*، بیروت، داراحیا، التراث العربی.

- روشندل، جلیل، *تحول در مفهوم استراتژی*، "مجموعه مقالات اولین سمینار بررسی تحول مفاهیم"، تهران: دفتر مطالعات سیاسی و بین‌المللی وزارت امور خارجه، اول، ۱۳۷۰.
- زرین کوب، عبدالحسین، *تاریخ ایران بعد از اسلام*، تهران، انتشارات امیرکبیر، یازدهم، ۱۳۸۶ ش.
- شهرستانی، ابی‌الفتح محمدبن عبدالکریم، *کتاب الفصل فی الملل والاهواء والنحل*، بیروت، دارالمعرفة للطباعة و النشر، ۱۳۹۵ ق.
- صدوق، محمدبن علی، *کمال‌الدین و تمام‌النعمة*، بی‌جا، دارالکتب الاسلامیه، ۱۳۵۹ ش.
- _____، *ثواب الاعمال و عقاب الاعمال*، ترجمه و توضیحات محمدرضا انصاری محلاتی، قم، انتشارات رضی، ۱۳۶۴ ش.
- طبری، محمدبن جریر، *تاریخ طبری*، ترجمه: ابوالقاسم پاینده، تهران، اساطیر، چهارم، ۱۳۷۱ ش.
- _____، *دلائل‌الامامة*، قم، منشورات الرضی، سوم، ۱۳۶۳ ش.
- _____، *الامم والملوک (تاریخ الطبری)*، بیروت، مؤسسه عزالدین، ۱۹۸۷ م.
- عاملی، شیخ حر، *وسائل‌الشیعه*، تهران، چاپ امیربهدادر، ۱۳۲۳ ق.
- العلوی، حسن، *شیعه و حکومت در عراق*، ترجمه محمدنبی ابراهیمی، تهران، انتشارات سوره مهر، اول، ۱۳۷۶ ش.
- القرشی، باقر شریف، *حیة الامام الباقر ﷺ*، مؤسسه الوفاء، بیروت، دوم، ۱۴۰۴ ق.
- قمی، حسن بن محمد، *تاریخ قم*، ترجمه حسن بن علی قمی، تحقیق سید جلال‌الدین تهرانی، قم، انتشارات توس، اول، ۱۳۶۱ ش.
- قمی، شیخ عباس، *منتہی‌الآمال*، تحقیق ناصر باقری بیدهندی، قم، انتشارات دلیل ما، اول، ۱۳۷۹ ش.
- کلینی، محمد، *اصول کافی*، ترجمه: محمدباقر کمره‌ای، تهران، اسلامیه، دوم، ۱۳۶۲ ش.
- مجلسی، محمدباقربن محمد تقی، *بحار‌الأنوار*، بیروت، دوم، ۱۴۰۳ ق.
- محری، غلام‌حسین، *تاریخ تشیع از پیدایش تا پایان غیبت صغری*، انتشارات فصالح، ۱۳۸۲ ش.
- محمدجعفری، سیدحسین، *تشیع در مسیر تاریخ*، ترجمه سید محمدتقی آیت‌اللهی، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی، هفتم، ۱۳۷۳ ش.
- محمدی ری‌شهری، محمد، *دانش‌نامه امام مهدی ﷺ*، ترجمه: عبدالهادی مسعودی، قم، انتشارات دارالحديث، اول، ۱۳۹۳ ش.

- مسعودی، علی بن حسین، *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابو القاسم پاینده، تهران، انتشارات علمی و فرهنگی، سوم، ۱۳۶۷ ش.
- مشکور، محمدجواد، *فرهنگ فرق اسلامی*، مشهد، آستان قدس رضوی، ۱۳۶۸.
- مفید، *الارشاد*، ترجمه محمدباقر ساعدی خراسانی، تهران، اسلامی، سوم، ۱۳۷۶ ش.
- مقدسی، مطهر بن طاهر، *آفرینش و تاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران، انتشارات آگه، اول، ۱۳۷۴ ش.
- مقریزی، نقی‌الدین ابوالعباس احمد بن علی، *المواعظ والاعتبار بذكر الخطط والآثار*، بیروت، دار الصادر.
- میرسلیم، مصطفی و حداد عادل، غلامعلی، *دانشنامه جهان اسلام*، تهران، بنیاد دایرة المعارف اسلامی، دوم، ۱۳۷۸ ش.
- نعمانی، محمدبن ابراهیم بن جعفر، *کتاب الغیبة*، بیروت، مؤسسه الاعلمی للمطبوعات، ۱۴۰۳ ق.
- نوری، حسین، *مستدرک الوسائل و مستنبط المسائل*، قم، مؤسسه آل‌البتیة، اول، ۱۴۰۸ ق.
- یعقوبی، احمد بن ابی یعقوب، *تاریخ یعقوبی*، انتشارات شریف رضی، اول، ۱۳۷۳ ش.